

О локализации запорожских зимовников Про локалізацію запорозьких зимівників

500 лет назад на запорожских землях возникло казачество, сыгравшее огромную роль в истории народов Восточной Европы. К сожалению, это интересное явление изучалось преимущественно как милитарная сила, деструктивная, разрушительная. Поэтому неудивительно, что экономическая жизнь запорожцев до сих пор почти не исследована. Однако именно в украинских степях зародилась такая прогрессивная на то время форма хозяйствования, как хутор-зимовник, в котором, по сути, действовали капиталистические отношения.

Время возникновения зимовников неизвестно, но думаем, что их создавали уже первые казаки, которые шли в степь на промыслы — охотиться, рыбачить и вынуждены были оставаться там на зимовку вместе с лошадьми и добычей, которую на месте хранили, обрабатывали, а также готовили инвентарь. В частности, в дневнике Э. Лассоты (Лясоты) названы 12 убитых татарами хуторян и приводится текст письма запорожцев к Рудольфу II, в котором говорится о возможности "...выставить 6 тысяч отборочных казаков, не считая хуторян, живущих на границах".

Однако в настоящие фермы зимовники превратились лишь в период существования последней сечи (1734—1775 гг.), особенно когда ее атаманом стал П. И. Калныш, который на собственном примере пропагандировал земледелие среди запорожцев. В сечевом архиве сохранился ордер, отправленный из Коша в Протовчансскую, Орильскую и Самарскую паланки, в котором, в частности, отмечалось: "По причине весны уже приближается время, [когда] к паханию хлеба надлежит всякому человеку приступить, призвавши бога в помощь, со всяким старательством и попечением безленностно. Того ради... по получении сего ордера всем обывателям, поженившимся козакам и холостым объявить, чтобы они... оного (хлеба — О. О.) насевали, чтоб не только самим достаточно было, но еще, чтоб могли в продажу завести довольноное число... и тем всем корысть будет...".

С широким внедрением земледелия количество зимовников быстро росло. В 1766 г., по подсчетам старшины В. Чернявского, на землях Войска Запорожского их было 4 тыс., хотя, по мнению В. А. Голобуцкого, в данном случае учтены лишь крупные образцовые фермы.

Следовательно, пока исследователи имеют далеко не полные сведения о количестве этих хозяйств, их устройстве, размерах урожаев, которые получали их владельцы и т.д. Уточнить эти и другие данные

500 років тому на запорозьких землях виникло козацтво, яке відіграло величезну роль в історії народів Східної Європи. На жаль, це цікаве явище вивчалося переважно як сила мілітарна, деструктивна, руйнівна.

Тому й не дивно, що економічне життя запорожців досі майже не досліджено. Проте саме в українських степах зародилася така найпрогресивніша на той час форма господарювання, як хутір-зимівник, в якому, по суті, діяли капіталістичні відносини.

Час виникнення зимівників невідомий, але гадаємо, що їх створювали вже перші козаки, які йшли в степ на промисли — полювати, рибалити і змушені були лишатися там на зимівлю разом з кіньми і здобиччю, яку на місці зберігали, обробляли, а також готували реманент. Зокрема, в щоденнику Е. Лассоти (Лясоти) названо 12 вбитих татарами хуторян і наводиться текст листа запорожців до Рудольфа II, в якому йдеться про можливість "...виставити 6 тисяч відбірних козаків, не рахуючи хуторян, які живуть на кордонах".

Однак на справжні ферми зимівники перетворилися лише в період існування останньої січі (1734—1775 рр.), особливо коли її отаманом став П. І. Калниш, який на власному прикладі пропагував землеробство серед запорожців. У січовому архіві зберігся ордер, надісланий з Коша в Протовчанську, Орільську і Самарську паланки, в якому, зокрема, зазначалося: "По причине весны уже приближается время, [когда] к паханию хлеба надлежит всякому человеку приступить, призвавши бога в помощь, со всяким старательством и попечением безленностно. Того ради... по получении сего ордера всем обывателям, поженившимся козакам и холостым объявить, чтобы они... оного (хлеба.— О. О.) насевали, чтоб не только самим достаточно было, но еще, чтоб могли в продажу завести довольноное число... и тем всем корысть будет...".

З широким впровадженням землеробства кількість зимівників швидко зростала. В 1766 р., за підрахунками старшини В. Чернявського, на землях Війська Запорізького їх було 4 тис., хоча, на думку В. О. Голобуцького, в даному разі враховано лише великі зразкові ферми.

Отже, поки що дослідники мають далеко не повні відомості про кількість цих господарств, їх устрій, розміри урожаїв, які одержували їх власники,

помогут археологические исследования зимовников. Уже первые раскопки показали, что берега степных рек с многочисленными балками богаты такими достопримечательностями. В этой связи вызывает удивление, что до сих пор на учет не взято ни одного подобного памятника, а в "Республиканской книге учета памятников" такая их категория даже не предусмотрена.

Например, на правом берегу пограничной реки Конки зимовники были расположены довольно плотно – на расстоянии 6–8 км друг от друга. Так же размещались казацкие хутора на южной границе Правобережья, о чем свидетельствовали картографические материалы. В частности, на карте, датированной 1740 г., на землях Ингульской паланки, где в Днепр впадает Каменка, а Ингул и Ингулец пересекают границу, на площади 300 кв. км отмечено 9 зимовников на расстоянии 2–5 верст друг от друга.

Согласно "Карте Земель или Вольностей Войска Запорожского Низового в 1770-х годах", составленной топографом 2 класса Карасевым, которую опубликовал А. Скальковский, общая площадь Ингульской паланки равнялась 9781 кв. км, то есть 1 зимовник приходился в среднем на 33,3 кв. км. А по данным более позднего документа - "Межа учиненная в Херсонской провинции Ингульского уезда отмежеванной дачи надворного советника Лариона Алексеева" (1777 г.), в котором на площади 10260 десятин обозначено 6 зимовников, один зимовник приходится уже на 18,7 кв. км. На карте р. Московки, где в 1770 г. соорудили Александровский ретраншемент, на площади 11 кв. км отмечено 10 зимовников. На каждый из них приходилось 110 га земли, а площадь усадеб составляла от 1000 до 1300 кв. м с тремя-четырьмя постройками в зависимости от количества их жителей и размера хозяйства. В плане о. Хортица (находящемся в атласе вице-адмирала Пущина от 1786 г.), площадь которого тогда составляла 3012 га, обозначено 8 зимовников с указанием фамилий их владельцев. Конечно, на ней указаны только те зимовники, которые остались после ликвидации сечи. В действительности же их было гораздо больше, хотя бы потому, что на карте они расположены только на одном берегу острова, а нам известно, что их следы обнаружены и в других местах. Несмотря на размывание берегов и разрушение этих памятников, научные сотрудники Хортицкого музея исследовали зимовник запорожца Шевця и зимовник в балке Молодняга. К сожалению, собранный ими интересный материал еще окончательно не обработан. А согласно данным вышеупомянутой карты на один зимовник приходилось 3,7 кв. км, или 376 га.

тощо. Уточнити ці та деякі інші дані допоможуть археологічні дослідження зимівників.

Уже перві розкопки показали, що береги степових річок з численними балками багаті на такі пам'ятки. В зв'язку з цим викликає подив, що досі на облік не взято жодної подібної пам'ятки, а в "Республіканській книзі обліку пам'яток" така їх категорія навіть не передбачена.

Наприклад, на правому березі прикордонної річки Конки зимівники були розташовані досить щільно — на відстані 6—8 км один від одного. Так само розташувалися козацькі хутори на південному кордоні Правобережжя, про що свідчили картографічні матеріали. Зокрема, на карті, датованій 1740 р., на землях Інгульської паланки, де в Дніпро впадає р. Кам'янка, а Інгул і Інгулець перетинають кордон, на площі 300 кв. км позначено 9 зимівників на відстані 2—5 верст один від одного.

Згідно з "Картою Земель или Вольностей Войска Запорожского Низового в 1770-х годах", складеною топографом 2 класу Карасьевим, яку опублікував А. Скальковський, загальна площа Інгульської паланки дорівнювала 9781 кв. км, тобто 1 зимівник припадав в середньому на 33,3 кв. км. А за даними більш пізнього документа — "Межа учиненная в Херсонской провинции Ингульского уезда отмежеванной дачи надворного советника Лариона Алексеева" (1777 р.), в якому на площі 10260 десятин позначено 6 зимівників, один зимівник припадає вже на 18,7 кв. км.

На карті р. Московки, де в 1770 р. спорудили Олександровський ретраншемент, на площі 11 кв. км позначено 10 зимівників. На кожен з них припадало 110 га землі, а площа садіб становила від 1000 до 1300 кв. м з трьома-четирма будівлями в залежності від кількості їх мешканців і розміру господарства. На плані о. Хортиця (вміщенному в атласі віце-адмірала Пущина від 1786 р.), площа якого тоді становила 3012 га, позначено 8 зимівників з вказівкою прізвищ їх власників. Звичайно, на ній вказано лише ті зимівники, які залишилися після ліквідації січі. Насправді ж їх було набагато більше хоча б тому, що на карті вони розташовані тільки на одному березі острова, а нам відомо, що їх сліди виявлені в інших місцях. Незважаючи на розмивання берегів і руйнування цих пам'яток, наукові співробітники Хортицького музею дослідили зимівник запорожця Шевця і зимівник у балці Молодняга. На жаль, зібраний ними цікавий матеріал ще остаточно не оброблений. А згідно з даними вищезгаданої карти на один зимівник припадало 3,7 кв. км або 376 га.

На карте, составленной в 40-70-х годах XVIII в., на правом берегу Днепра, на землях Кодацкой паланки, недалеко от Хортицы, на площади 100 кв. км отмечено 5 зимовников с фамилиями их владельцев.

Археологические исследования позволили локализовать зимовщики казаков Строкатого и Гужменко. На карте также указано количество построек в одной усадьбе: преимущественно их 2—3. Общая площадь Кодацкой паланки составила 12092 кв. км. По нашим подсчетам, в ней было 605 зимовников. Правильность этих подсчетов подтверждают данные, приведенные А. Скальковским, насчитывавшим здесь "673 семейства посполитых Козаков".

Документы из архива последнего Коша несколько дополняют всеобщую картину, хотя целостной ее считать нельзя. В рапорте полковника Протовчанской паланки Павла Кириллова, посланном кошевому Данилу Лантуху (Стефанову) 28 марта 1757 г., читаем: "Предложено дабы я ведомость своей перевозной паланки сидящих зимовниками и бывших на рыбных добычах Козаков, кто в них служители, как прозываются и каких они куреней куреней...". Подсчеты по куреням дали такой результат — 218 зимовников. Подобный реестр был составлен 15 апреля того же года и бугогардовским полковником ("...велено ведомства нашего живущих зимовниками и на добычах Козаков и их служителей при которых сколько имеется, которых куреней переписать и прислать в Кош ведомость...") Согласно с данными последней их здесь было 373 "с товариством". Оба полковника приказ выполнили не полностью, ибо указали лишь количество владельцев по куреням, не приводя ни их фамилий, ни фамилий и количества "служителей", ограничившись общими подсчетами "с товариством", т.е. наемниками, количество которых, наверное, была непостоянным. Судя по карте Карасева, площадь Протовчанской паланки равнялась примерно 3734 кв. км и на ней в 1757 г. размещались 218 зимовников (на один зимовник приходилось 17,2 кв. км). Площадь Бугогардовской паланки составила 20984 кв. км и здесь тогда было 373 зимовника (на один зимовник приходилось 56,2 кв. км).

Но есть сведения, что зимовники были расположены даже за пределами южных границ. Так, в письме к кошевому атаману от 3 октября 1754 г. гетман К. Разумовский писал: "Присланные от хана комиссары предлагали и требовали, чтобы имеющиеся в их границах по Конским водам и по Бугу запорожских Козаков зимовники и шалаши разорить, что учинить от российской стороны обещано" и далее требовал приказать запорожцам "...о сведении с

На карті, складеній у 40—70-х роках XVIII ст., на правому березі Дніпра, на землях Кодацької паланки, недалеко від Хортиці, на плоші 100 кв. км позначено 5 зимівників з прізвищами їх власників. Археологічні дослідження дали змогу локалізувати зимівники козаків Строкатого і Гужменка. На карті також вказана кількість будівель в одній садибі: переважно їх 2—3. Загальна площа Кодацької паланки становила 12092 кв. км. За нашими підрахунками, в ній було 605 зимівників. Правильність цих підрахунків підтверджують дані, наведені А. Скальковським, який налічував тут "673 семейства посполитих Козаков".

Документи з архіву останнього Коша дещо доповнюють загальну картину, хоча цілісною її вважати не можна. У рапорті полковника Протовчанської паланки Павла Кириллова, надісланому кошовому Данилу Лантуху (Стефанову) 28 березня 1757 р., читаємо: "Предложено дабы я ведомость своей перевозной паланки сидящих зимовниками и бывших на рыбных добычах Козаков, кто в них служители, как прозываются и каких они куреней...". Підрахунки по курінях дали такий результат — 218 зимівників. Подібний реєстр було складено 15 квітня того ж року й бугогардівським полковником ("...велено ведомства нашего живущих зимовниками и на добычах Козаков и их служителей при которых сколько имеется, которых куреней переписать и прислать в Кош ведомость..."). Згідно з даними останньої їх тут було 373 "с товариством". Обидва полковники наказ виконали неповністю, бо вказали лише кількість власників по курінях, не наводячи ні їх прізвищ, ні прізвищ і кількості "служителів", обмежившись загальними підрахунками "с товариством", тобто найманцями, кількість яких, напевно, була непостійною. Судячи з карти Карасьова, площа Протовчанської паланки дорівнювала приблизно 3734 кв. км і на ній у 1757 р. розміщувалися 218 зимівників (на один зимівник припадало 17,2 кв. км). Площа Бугогардівської паланки становила 20984 кв. км і тут тоді було 373 зимівники (на один зимівник припадало 56,2 кв. км).

Але є відомості, що зимівники були розташовані навіть за межами південних кордонів. Так, у листі до кошового отамана від 3 жовтня 1754 р. гетьман К. Розумовський писав: "Присланные от хана комиссары предлагали и требовали, чтобы имеющиеся в их границах по Конским водам и по Бугу запорожских Козаков зимовники и шалаши разорить, что учинить от российской стороны обещано" і далі вимагав наказати запорожцям "...о сведении с турецких границ запорожских

турецких границ запорожских зимовников и проведении людей в российские границы..."

Практически через 10 лет гетман вновь возвратился к этому вопросу и требовал от кошевого "верных сведений... с какого времени и каким именно народом заселяются слободы за рекою Бугом". В феврале 1764 г. кошевой ответил, что поселены в этих слободах и городках более тысячи человек, причем большинство из них запорожцы. Правда, речь здесь не о хуторах, а о слободах и городках, расположенных далеко от границы, которые, очевидно, возникли на базе отдельных зимовников, как это было и на территориях Войска Запорожского.

Что же заставляло запорожцев селиться "на земле Турецкой или на границах в те времена, когда всякое водворение надобно было заводить и удерживать с оружием в руках?". К сожалению, Скальковский не дал на этот вопрос ответа. По нашему мнению, это происходило из-за нехватки удобных местностей и, возможно, стремление избавиться от какой-либо зависимости.

Как видим, колонизация уверенно продвигалась на южные земли, хотя отношения с южным соседом были достаточно сложными. Постепенно запорожцы стали больше внимания уделять собственным хозяйствам и некоторые из них пытались избежать военной службы. Поэтому 9 февраля 1759 г. из Коша поступил "...сидящим в речке Ингульце и Ингуле зимовникам запорожским козакам крепкий приказ: за прибытием к вам есаула Андрея Порохни имеете от каждого зимовника самим хозяевам доброхотно, куда он, господин есаул, повелит ничем не отговариваясь следовать. Ежели же вы сей наш приказ принебрежете, то имеете быть казнеными непременно". Нетрудно понять природное стремление запорожцев оберегать собственное имущество, которое в любой момент могли разграбить татары. А оберегать было что, как свидетельствовала претензия атамана Крыловского куреня Ивана Белого, у которого в мае 1771 г. татары "при зимовнике его в речки Ингула выбрали земли с ям: пашни разного рода четвертей 50 в 200 руб., муки — пудов 30 в 60 руб., хату сожгли в 30 руб., 2 будки и 2 загородки в 40 рублей. Итого — 360 руб."

Таким образом, на территории Войска Запорожского, составляющей 80 555 кв. км, не считая земель, отведенных для Ново-Сербии и Славяно-Сербии, по данным В. Чернявского, на каждые 20 кв. км приходился в среднем 1 зимовник. В отдельных паланках, в частности Ингульской и Самарской, быстро увеличивалось их количество, а плотность по сравнению с центральной Кодацкой паланкой была достаточно высокой. К сожалению, у нас нет данных о

зимовников и проведении людей в российские границы...".

Майже через 10 років гетьман знову повернувся до цього питання і вимагав від кошового "верних сведений... с какого времени и каким именно народом заселяются слободы за рекою Бугом". У лютому 1764 р. кошевий відповів, що поселено у цих слободах і містечках понад тисячу чоловік, причому більшість з них запорожці. Щоправда, йдеться тут не про хутори, а про слободи й містечка, розташовані далеко від кордону, які, очевидно, виникли на базі окремих зимівників, як це було і на територіях Війська Запорозького.

Що ж змушувало запорожців селитись "на земле Турецкой или на границах в те времена, когда всякое водворение надобно было заводить и удерживать с оружием в руках?". На жаль, Скальковський не дав на це запитання відповіді. На нашу думку, це відбувалося внаслідок браку зручних місцевостей і, можливо, прагнення позбутися будь-якої залежності.

Як бачимо, колонізація впевнено просувалася на південні землі, хоча стосунки з південним сусідом були досить складними. Поступово запорожці стали більше уваги приділяти власним господарствам і дехто з них намагався уникнути військової служби. Тому 9 лютого 1759 р. з Коша надійшов "...сидящим в речке Ингульце и Ингуле зимовникам запорожским козакам крепкий приказ: за прибытием к вам есаула Андрея Порохни имеете от каждого зимовника самим хозяевам доброхотно, куда он, господин есаул, повелит ничем не отговариваясь следовать. Ежели же вы сей наш приказ принебрежете, то имеете быть казнеными непременно". Не важко зрозуміти природне прагнення запорожців оберігати власне майно, яке в будь-який момент могли розграбувати татари. А оберігати було що, як свідчила претензія отамана Криловського куріння Івана Білого, в якого у травні 1771 р. татари "при зимовнике его в речки Ингула выбрали з земли с ям: пашни разного рода четвертей 50 в 200 руб., муки — пудов 30 в 60 руб., хату сожгли в 30 руб., 2 будки и 2 загородки в 40 рублей. Итого — 360 руб."

Таким чином, на території Війська Запорозького, що становила 80555 кв. км, не враховуючи земель, відведеніх для Ново-Сербії і Слов'яно-Сербії, за даними В. Чернявського, на кожні 20 кв. км припадав у середньому 1 зимівник. В окремих паланках, зокрема Інгульській і Самарській, швидко збільшувалася їх кількість, а щільність порівняно з центральною Кодацькою паланкою була досить високою. На жаль, ми не маємо даних про число зимівників в Орільській паланці і даних за 70-ті роки

числе зимовщиков в Орильской паланке и данных за 70-е годы по Протовчанскои и Бугогардовской паланках, но и приведенные сведения за 50-е годы свидетельствовали о высокой плотности расположения зимовников даже в граничной Бугогардовской паланке, не говоря уже о наиболее освоенной Протовчанскои. Земледелие успешно развивалось и на приграничье, а если не хватало удобных и незанятых мест, запорожцы основывали хутора за пределами собственной территории.

Изучение других карт, хранящихся в разных архивах страны, и их сопоставление с архивными материалами, краеведческой литературой и археологическими данными позволяют точнее подсчитать количество зимовников на территории Войска Запорожского, подробнее выяснить степень обитаемости по запорожским степям, уровень их освоения по паланках.

по Протовчанскої і Бугогардівської паланках, але й наведені відомості за 50-ті роки свідчили про високу щільність розташування зимівників навіть у прикордонній Бугогардівської паланці, не кажучи вже про найбільш освоєну Протовчанську. Землеробство успішно розвивалося і на прикордонні, а якщо бракувало зручних і незайнятих місць, запорожці засновували хутори за межами власної території.

Вивчення інших карт, які зберігаються в різних архівах країни, і їх співставлення з архівними матеріалами, краєзнавчою літературою і археологічними даними дадуть змогу точніше підрахувати кількість зимівників на території Війська Запорозького, детальніше з'ясувати ступінь залюдненості запорозьких степів, рівень їх освоєння по паланках.

О. Л. Олійник (Запоріжжя)

Оригинал статьи с ссылками на документы –
УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ 1992 №10-11